

Fórizs Sándor[✧]

A magyar határőrség helyzete az 1956-os évben október 23-át megelőzően

DOI 10.17047/HADTUD.2023.33.3.97

A publikáció a határőrség helyzetét, tevékenységét mutatja be az 1956-os évben az októberi eseményeket megelőzően. A szerző a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára dokumentumai alapján elemzi a határőrség tevékenységét és a feltalálható vezetési okmányok tartalmát, bemutatja az év legfontosabb határőrizeti eseményeit és a határőrség vezetésének meghatározó törekvéseit. A kutatás fő kérdése, voltak-e előjelei az október hónapban bekövetkezett társadalmi robbanásnak.

KULCSSZAVAK: határőrség, műszaki zár, leszerelés, határőrizeti parancs, nyomsáv

The Situation of the Hungarian Border Guard in 1956, before 23 October

This paper describes the situation and activities of the Border Guard in 1956, before the events of 23rd October. Based on the documents of the National Archives of Hungary, the author analyses the activities of the Border Guard, the contents of the available official documents, presents the most important border guard events of the year, and the crucial aspirations of the border guard leadership. The main question in the focus of the research is whether there had been any signs of the social explosion that took place in October.

KEYWORDS: Border Guard, barbed wire and electric fence, demobilisation, border guarding order, track

Bevezetés

Publikációmban a magyar határőrség 1956. évi helyzetét kívánom bemutatni az októberi eseményeket megelőző időszakban. A határőrség működését, az év határőrizeti eseményeit, a határőrség országos parancsnokságának törekvéseit a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Lánglilium utcai

✧ Nemzeti Közzolgálati Egyetem Rendészettudományi Doktori Iskola –
National University of Public Service Doctoral School of Law Enforcement;
E-mail: forizs.sandor@uni-nke.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6019-3295>

dokumentumgyűjteményei alapján elemzem. Itt találhatók a határőrség fennmaradt okmányai MNL OL HOP XIX-B-10 jelzéssel az 1956-os évből az 1–23. számú dobozokban, több ezer oldalon. Ezen dokumentumok alapján biztonsággal áttekinthetők az események egészen október 23-áig, amikor is összeomlott a szervezet okmányfegyelme, és megszűnt a történések nyilvántartása, illetve valószínűsíthetően később leselejteztek bizonyos dokumentumokat. A kialakult zűrzavar hatását mutatja, hogy például a napi ügyeletestizti jelentéseknek, amelyek egy adott 24 óra minden fontosabb történéseit tartalmazták, ebben a hónapban a 23-ai az utolsó darabja. Ezt megelőzően az év minden fontosabb rezdülését követni tudjuk a fennmaradt okmányok alapján. Rendelkezésünkre állnak különböző jelentések, az év kezdetén kiadott 02. számú határőrizeti parancs,¹ amely a kezdődő év határőrizeti feladatait tartalmazza. Megtalálható a féléves tiszti értekezlet július hónapból² vagy az osztrák államhatáron lévő határőrkerületek parancsnokai és az őrsők vezetői részére szeptemberben tartott értekezlet anyaga.³ Mindezek alapján átfogó, reális képet kaphatunk a határőrség akkori működéséről.

Kutatásom egyik szempontja volt, látni, érzékelt-e valamit a határőrség vezetése a közelgő nagy társadalmi robbanásból, és vannak-e ennek nyomai a dokumentumokban? Hiszen nem egy kis szervezetről van szó, hanem egy, a Belügyminisztérium alárendeltségében funkcionáló, közel 15 500 fős, katonailag működő kötelékről, amely saját felderítő és elhárító osztályokkal rendelkezett, és lehetősége volt információk gyűjtésére mind külföldön, mind pedig a határokon belül. Nem utolsósorban azt is figyelembe kell vennünk, hogy elvileg állandóan hangoztatott feladata volt a határőrségnek az állam belső rendjének védelme. A publikációban szereplő adatok, statisztikák a feltárt okmányok alapján lettek összeállítva. A dokumentumok eredeti nyilvántartási számából látszik, hogy a mai gyűjtemény már nem teljes, így nyilvánvalóan hiányoznak adatok.

Határőrizeti körülmények

Az ez évi határőrizeti tevékenységek feltételrendszerében jelentős változások következtek be, amelyeket a határőrség vezetése rendkívül bizalmatlanul kezelt, a szervezet működését akadályozó politikai tényezőként ítélte meg azokat.⁴ Ezen körülmények közül néhány:

Megszületett az osztrák államszerződés 1955-ben. Ennek hatására, mivel az új Osztrák Köztársaság örökös semlegességet vállalt, területéről kivonták a szovjet csapatokat. Ezzel felszámolták a magyar államhatár másik oldalán húzódó megszállási zónát, a határőrség már nem kapta vissza a kijutott személyeket, megszűnt a kiadás veszélye a kiszökő sorkatonák és polgári határsértők esetében, növelve a bekövetkezett

1 „Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokának 02. sz. Parancsa” 1956. január 18. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 1. sz. doboz I/1,2. tárgykör 1. folyószám.

2 „Beszámoló az 1956. évi július 18-i parancsnoki értekezlethez.” MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 6. sz. doboz I/4. tárgykör 62. folyószám.

3 „Szombathelyen 1956. 9. 7.-én megtartott beszámoló” 1956. 09. 26. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 6. sz. doboz I/4. tárgykör 68. folyószám.

4 Deák 2015a, b.

események számát. A határőr felderítő szervek Ausztria területén nem mozoghattak a korábbi módon, nem gyűjthettek információkat a megelőző szabadsággal. A Nyugaton elhelyezkedő határőr kerületek felderítő osztályai egy „külsős” és egy „belső” felderítő alosztállyal rendelkeztek. Ezek további eredményességét jelentősen csökkentették a fenti fejlemények. Az országos politika ebben a helyzetben osztrák viszonylatban a két ország közötti együttműködés fokozására törekedett; vízügyi egyezményt írtak alá, a Pinka folyó rendezésére, tisztítására egyezményt kötöttünk, májusban levelezés folyt elemi csapások esetén segítségnyújtás megoldásáról, valamint határrendészeti kérdésekben (határcidensek megelőzése és rendezése témában) adtunk át egyezménytervezetet.

1954-től gyors ütemben rendeződtek Magyarország kapcsolatai Jugoszláviával. Ez az öröndetes tény jelentős mértékben leterhelte a határőrséget egy sor kapcsolódó feladat miatt. 1954. január 30-án a két kormány egyezményt kötött a határjelek felújítására. 1956. januárban az MNK kormányküldöttsége és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság kormányküldöttsége között Belgrádban tárgyalások folytak egyezmény megkötésére, a közös határvonal és az azon elhelyezkedő határjelek további karbantartására és felújítására, a Dráván a hajózás folytatására és a határvonal kijelölésére a Mura folyón. Az egyezményt január 18-án írták alá, a jugoszláv rádió azonnal bemondta.

1956. június 7-én kezdődtek a munkák mérnököket, sorkatonákat és a szükséges technikai eszközöket lekötve, és augusztusra fejeződtek be. A felújításra külön vegyesbizottság jött létre. Új határleírás készült, a „C” és „B” határszakaszon szárazföldre került határvonal megjelölésekor. Kiegészítették a Szabadkai Egyezményt az áttévedt személyek rövidutas visszaadásával, ami a határvonalat átlépők azonnali kölcsönös visszajuttatását jelentette. Három év alatt 97 tiltott határátlépést elkövetett jugoszláv állampolgárt adtunk vissza. A kapcsolatok rendeződése nyomán a határőrizet súlypontja, főiránya, átkerült a nyugati határszakaszra. Megkezdődött a sorállomány átcsoportosítása és a korábban felduzzasztott szervezet leépítése. Elsőként jugoszláv viszonylatban két zászlóalj kivételével (Szeged, Óriszentpéter), megszüntették a zászlóaljakat, ezzel egyszerűsítették az irányítási rendszert.

Az MDP politikai bizottsága és a Minisztertanács határozatot hozott a déli és nyugati határon húzódó műszaki zár és aknamező szeptember 20-ig történő lebontására, a nyomászok felszámolására, az ezek által lefoglalt területek visszajuttatására a helyi tanácsoknak. Bár a műszaki zár felszámolásával kapcsolatos kérdésekről már 1955. decemberi határőrségi anyag is szól, csupán 1956. május 9-én készült el a Belügyminisztériumnak felküldött parancstervezet a műszaki zár felszedésére, a kimondottan irreális augusztus 15-ei befejezési határidővel. Feltehetően megfelel a valóságnak, hogy a hajszolt határidő nem egy baleset oka lett. Mindenesetre a döntések végrehajtásához a határőrség egy műszaki zászlóaljjal, a honvédség két műszaki zászlóaljjal járult hozzá. Az eredeti elképzelések szerint a határőrség végezte volna el az osztrák határ megtisztítását, de végül ide is honvédségi erőket kellett átcsoportosítani délről, hogy a kitűzött időre befejezzék a munkát. A nyugati határszakaszon 354 kilométer, a délin 558 kilométer hosszú műszaki zár létezett, amelynek felszedésével a 600 fős határőr műszaki zászlóalj nem boldogult. Ennek az ideiglenesen felállított alegységnek az állományát és a szükséges technikát természetesen részben a végrehajtó szolgálatról kellett elvonni, tovább csökkentve a határőrizet lehetőségeit.

Nem tudjuk, hogy a munkálatok során mennyi baleset történt. Sérülések a határőrségnél nem csupán a műszaki zászlóaljnál, hanem az aknamező mellett szolgálatot teljesítő őrsi járőröknél is bekövetkeztek. Külön-külön jelentésekből lehet egyenként kigyűjteni az adatokat, de nem lehetünk biztosak abban, hogy minden dokumentum fennmaradt és elérhető. Az okmányok alapján általam összeállított listán a határőrség állományából 1 fő elhalálozott határőr sorkatona, sérült 23 fő határőr sorkatona és 3 fő tisz, mindannyian hadnagyok, valamint 3 fő honvéd sorkatona szerepel. Július és augusztus hónapban a honvéd műszaki zászlóalj állományából 8 fő sorkatona szökött ki munkavégzés közben Ausztriába, részben fegyverrel. Pinkamindszent őrsön az OLLEP (Országos Légvédelmi és Légierő Parancsnokság) itt felállított figyelő őrséről két honvéd kiszökött, egyikük a fegyverét is magával vitte. A figyelő őrs az Ausztriából magyar légtérbe felbocsátott, röplapokat szállító léggömbök felderítését és részben lelövését végezte.

A Minisztertanács 3185/III.12. 1956. sz. határozata, a belügyminiszter ehhez kapcsolódó 6. sz. utasítása alapján déli viszonylatban 1956. március 15-i hatállyal megszűnt a 15 kilométeres mélységű határövezet.⁵ Az intézkedés 5 megye területét érintette a jugoszláv államhatár mentén. Maradt korlátozásként az 500 méteren belüli vadászati tilalom, és 50 méteren belül az államhatár mentén csak engedéllyel lehetett tartózkodni. A nyugati határövezet viszont megmaradt.⁶ A nyomsáv megszüntetéséről is politikai döntés született. Területét szintén a tanácsoknak kellett átadni mezőgazdasági művelésre. A határjelek vonalában 2,5 méter szélességű határnyiladék meglétét írták elő.⁷ Ebben az évben viszont még rendkívül szigorú fegyverhasználati szabályok voltak érvényben.⁸

A kifelé irányuló határsértési kísérletek száma 1955 közepétől folyamatosan növekedett a nyugati irányban 1956 októberéig. A velük szemben hozott intézkedések lényegében hatástalanok maradtak. Az osztrák államhatárt korábban két határőr kerület, középírányító vezetői törzs és az állománya őrizte. 1956. március 16-ával a nyugati határszakaszt négy kerület között osztották fel (Győr, Csorna, Szombathely, Zalaegerszeg), hogy kevesebb legyen az egy kerületre eső nyugati határszakasz hosszúsága. Ehhez egy új kerületet, Szombathely, állítottak fel, és az irányítás operativitásának növelése érdekében csökkentették a zászlóalj szervezeteket eredetileg országosan négyre, meghagyva a később elhíresült mosómagyaróvári alegységet.

1956. március 10-ével váltották a mosómagyaróvári zászlóalj parancsnokát, szinte napra ugyanekkor a kerületparancsnokot is. Az átadás-átvétel alkalmával készült jegyzőkönyv bizonyítja, hogy még az osztrák államhatáron is teljesen rendezetlen állapotok uralkodtak. Ezt mutatják az alábbi megfogalmazások: „az aknamező csak részben működőképes”; „A határkövek számszerinti meglétét megállapítani nem lehet”; „A zj. erkölcsi és politikai állapota nem kielégítő, melyet az bizonyít,

5 „Tárgy: Határövezet megszüntetése a magyar-jugoszláv államhatáron.” MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 17. sz. doboz VI/1-7. tárgykör 106. folyószám.

6 Sallai 2010.

7 „Tárgy: Intézkedés a nyomsáv megszüntetésére” 1956.09. 26. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 17. sz. doboz VI/1-7. tárgykör 113. folyószám.

8 Sallai 2009.

hogyan az elmúlt hónapban 6 esetben volt leittasodás és botrány okozás, 1 esetben verekedés, 6 esetben járőrszolgálatban való elalvás, 1 esetben öngyilkossági kísérlet, 7 esetben önkényes eltávozás, 1 esetben lopás, a z. alegységeinél. Március hó 7-én 1 fő volt hő. hazaárulást követett el a Hegyeshalom-i őrs állományából.”⁹ És ez egyetlen hónap termése.

Az áldatlan állapotokat szemlélteti egy értekezlet hozzászólásait tartalmazó fejrész nélküli okmány,¹⁰ irattári dátuma szerint szeptemberben keletkezett. A felvetett problémák a következők voltak:

- 10 ágyval kevesebb van az őrsön, mint a létszám;
- nincs villany az őrsön;
- nincs rádió;
- télen nem lehet fürdeni (Erzsébetpuszta);
- a szabadnapokat nem adják ki;
- a kifizetett békekölcsön kötvényt nem kapták meg;
- a tornacipőket az ellenőrzés során őrsről őrsre vitték.
- sorkatonák kapnak tiszthelyettes kiképzést.

1956. július 18-án parancsnoki értekezletet tartottak.¹¹ Az anyaga szinte kizárólag az osztrák államszerződés következményeivel és a nyugati őrsök helyzetével foglalkozik. Eszerint a februárt leszámítva, amikor igen kemény hideg volt, tovább nőtt a határsértők aktivitása. Fél év alatt 720 kísérlet volt Nyugaton (605 kifelé), míg az előző év hasonló időszakában 378. Összesen 1093 határsértő mozgott. Ebből elfogtak 973 főt, az államhatáron átjutott 120 fő, 10,9%.

A belügyminiszter első helyettese 12. sz. parancsában szabályozta a műszaki zár lebontása utáni feladatokat. Ezek a felsőbb parancsok, intézkedések általában, minden olyan kérdésben aprólékosan rendelkeztek, amelyekben egyébként helyileg kellett volna dönteni.

A határőrség vezetése lehetőségei határain belül mindent megtett a szigorú belügyi elvárások teljesítésére. Ennek beszédes példája a Szombathelyen 1956. szeptember 7-én megtartott átfogó értekezlet, amelyen az országos törzs, a négy érintett kerület vezetői és valamennyi őrsparancsnok az általános és a politikai helyetteseivel együtt vett részt. Vagyis lényegében minden tiszt, aki számításba jöhetett. Az ekkor készült anyagból¹² tudjuk, hogy Nyugaton tovább nőtt a kifelé irányuló kísérletek száma (júniusban 205 fő, júliusban 207 fő, augusztusban 375 fő). Ennyi kísérlet egy hónap alatt 1950 óta nem volt, az előző évben június 1–augusztus 31. között három hónap alatt volt 371 fő. Továbbá igen magas arányú lett a sikeres kiszökés. A tendencia okait nem tudták (esetleg nem lehetett, nem merték?) megfogalmazni. Így mintegy pótlásként fegyelmetlenségre, rossz szakmai munkára, az ausztriai változásokra,

9 „Jegyzőkönyv az 1/1. zászlóalj átadásáról.” 1956. 03. 12. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 8. sz. doboz I/13-18. tárgykör 115. folyószám.

10 „Jegyzőkönyv” 1956. 09. 04. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 10. sz. doboz III/3-4. tárgykör 110. folyószám.

11 „Tárgy: Tájékoztatás az 1956. első félévi hadműveleti helyzetről.” 1956. 08. 01. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5-13. tárgykör 75. folyószám.

12 „Szombathelyen 1956. 9. 7-én megtartott beszámoló.” 1956. 09. 26. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 6. sz. doboz I/4. tárgykör 68. folyószám.

a műszaki zár felszámolására, a helyi lakosság hozzáállására vezette vissza az eredménytelenség okait az országos vezetés. Az osztrák államszerződés óta megkétszereződött a határsértések száma, amit külön kiemeltek, az elfogottak 3%-a párttag, 15–16%-a DISZ tag. 1956-ban a büntetlen (azaz sikeres) határsértések aránya felment 19%-ra, általában 10% körüli volt, 1955 első felében az arányuk 13,4%.

Az állományra továbbra is nagy terhet rótt az a módszer, hogy minden gyanús eseményre, idegenekről szóló bejelentésre, a nyomsvon befelé irányuló nyomok felfedésére razziát, azaz tömeges erőalkalmazást vezettek be. Hatékonysági, erőtakarékossági megfontolások nem játszottak szerepet. Ennek csak egyik példája a csornai kerület Imremajor őrősen történt esemény.¹³ A négynapos razzia során kb. 3000 embert mozgattak meg egy befelé jött határsértőre, akinek a nyomait a nyomsvellenőrző járőr fedte fel 1956. június 16-án hajnali 4 óra után. A személy este 22,00–22,30 között jött be. Végül elfogták, menekülés közben 3 db pisztoly löszert hagyott el, hamis igazolványa volt, az ügyről készült jelentés feltételezi, hogy ügynöki munkára küldték be. A hasonló razziák egymást érték.

A nemzetközi helyzet enyhülésével változás kezdődött a határforgalom nagyságában. Az 1955. első félévében 95 763 utas lépte át az államhatárt, az 1956. év hasonló időszakában 233 418 utas. Az utazók többsége nem turista volt, hanem külföldi kiküldetésen lévő, illetve az áruszállításban dolgozó személy. Gyakorlatilag az ország még teljesen le volt zárva. Szemléletes, hogy Szentgotthárdon az előző év első félévében 110 fő, 1956-ban 1678 fő, Kelebián 1955 első félévében 2302, 1956-ban 15 071 utas haladt át. Bár a számok különösen mai szemmel nézve rendkívül jelentéktelenek, az országos vezetés mégis az ellenség legális behatolásától tartott a tendenciát látva, riogatva a beosztott tiszteket.

Ezen az sem változtatott lényegesen, hogy a Minisztertanács 3525/VIII./8. számú rendelete megszüntette a vízumkényszerszert a népidemokratikus országok vonatkozásában. Az intézkedés a rokonlátogatások lehetőségét nyitotta meg.

Augusztus végén a határőrség parancsnoka jelentést terjesztett fel a belügyminiszter, Piros László államvédelmi altábornagy részére a nyugati határszakasz helyzetéről. Az anyagból kitűnik, hogy folyamatosan romlott a határőrizeti helyzet: „...a nyugati határszakasz aktivitása hónapról-hónapra növekszik, és ez év augusztusában kb. háromszorosa volt a múlt év hasonló időszakához viszonyítva.”¹⁴

1956. július 1-től augusztus 15-ig a nyugati szakaszon 355 határsértő mozgott, az előző évben ugyanebben az időben 163 fő, augusztus 15–20. között 79 fő határsértőt észleltek, közülük 16 fő kijutott az országból, (20,2%). Júliusban 205 határsértőből 22% helyi lakos volt, 78% a mélységből származott. Sok a helyi lakos kísérlate, a kiszököttek 70–75%-a 24 éven aluli.

A határőrség vezetése szerint az eredménytelenség okai az aknamező felszedése, rokon kapcsolatok a határ két oldalán, a határsértés jogi büntetésének csekély volta, a gyenge parancsnoki munka. A vezetés a tőle megszokott konzervatív módon

13 „Tárgy: Imremajor. -i razzia leírása.” 1956. 06. 21. MNL OL HOP XIX-B-10
1956. év 11. sz. doboz IV/1-8. tárgykör 38. folyószám.

14 „Tárgy: A nyugati határszakasz jelenlegi helyzete.” 1956. 08. 22. MNL OL HOP XIX-B-10
1956. év 12. sz. doboz IV/8. tárgykör 134. folyószám.

viszonyul a nehézségekhez (igazodva a BM stílusához). Fel sem merülnek más megoldási lehetőségek, például utazási, rokonlátogatási könnyítések. A határsértések nagyságrendjére vonatkozó számok, a határőrség adatai, általában meghatározóan alacsonyabbak voltak a valós történéseknél.

Vezetés és szervezés

A határőrség 1956-ban egy igen jelentős, katonailag szervezett fegyveres kötelék volt. Megnevezése szerint „Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom”, ahol a két szervezet, határőrség és karhatalom, egymástól elválasztva működött. Érdekes, hogy az 1953-ban megszüntetett Államvédelmi Hatóság (ÁVH) által használt rendfokozati megnevezések, például „államvédelmi határőr”, „államvédelmi hadnagy” és jelképek még ekkor is hivatalosan használatban maradtak, és ezért a kívülállók általában nem tudták, hogy nem az eredeti ÁVH-ról van szó.¹⁵ A határőrség állománya a kevés polgári dolgozót leszámítva tisztekre, továbbszolgáló tiszthelyettesekre (megújítható négyéves szerződéssel) és hároméves szolgálatot teljesítő sorkatonákra tagozódott. Az 1956. júliusi létszámadatok szerint a tiszti állomány 1765 főt számlált, továbbszolgáló tiszthelyettes 715 fő, sor tiszthelyettes 1807 fő és további sorállomány 10 405 fő volt, ez összesen 14 692 fő.

A szervezet az alábbi fegyverzettel rendelkezett ekkor: 3542 db pisztoly, 6722 db puska, 823 db golyószóró, 268 db géppuska. Szállítóeszközökből 140 db személygépkocsi, 176 db tehergépkocsi, 300 db motorkerékpár, 27 db különleges gépkocsi állt rendelkezésre.¹⁶

A sorállománnyal kapcsolatban jelentős tennivalók merültek fel az év közepén. Politikai döntés született a kötelező honvédelmi szolgálat idejének három évről két év három hónapra történő leszállítására. Ekkor a határőrségnél három korosztály tevékenykedett, évente egyszer szerveztek bevonulást és alapkiképzést. A módosítás azt jelentette, hogy az 1953-as bevonulást novemberben, az 1954-es bevonulást 1957. februárban kell leszerelni. A korábbi bevonulások ideje: 1955. augusztus, 1954. augusztus, 1953. november és 1952. november volt.

Az 1956. évi bevonulást november 10–15-re tervezték, a honvédséggel azonos időben. Az éves sorkatonai bevonulási igény 6200 fő volt.

Mindezeknek megfelelően a teljes kiképzési rendszert kénytelenek voltak átszervezni október hónapban, illetve dönteni a szolgálatból korábban kikerülők miatti átcsoportosításokról. Összesen 11 kiképző bázist terveztek felállítani az alap és szak kiképzés lefolytatására. Az 1953-as korosztály korábbi leszerelése azt jelentette, hogy a határőrség elveszíti az alkalmazható sorállomány egyharmadát addig az ideig, amíg az új bevonulás szolgálatképes nem lesz. Ez az időpont 1957. február lett volna, mert nem hoztak előbbre bevonulást. Az országos parancsnoki parancs az alábbiak szerint fogalmaz: „A leszerelés és a 2 év 3 hónapos szolgálati időre való áttérés

¹⁵ Baráth 2010.

¹⁶ „Jelentés a Határőrség helyzetéről” MNL HOP XIX-B-10
1956. év 6. sz. doboz I/4. tárgykör 70. folyószám.

következtében 1956 novemberétől 1957 februárjáig – újonckiképzés befejezéséig – a BM Határőrség sorozott állományában 35%-os hiány lesz.”¹⁷

A Nyugatról korábban távozó sorállomány pótlására október 25-ig a déli kerülettől 750 főt, 1954-es és 1955-ös bevonulását katonát terveztek átcsoportosítani. Mindez elmaradt. A kiképzőpontokat október 25-re kellett volna felállítani és az újonckiképzést november 15-én elkezdni.

Különösen (szerencsésen) alakult a Zrínyi Miklós Tiszthelyettesi Iskola hallgatóinak sorsa. A tanfolyamon sorkatonákat tiszthelyettesi beosztás ellátására készítettek fel, és 1956. január 1-től október 19-ig tartott az oktatás. Másnap, 20-án jelent meg a parancs, amelyben a végzett 347 főt előléptették sor szakaszvezetőnek, majd azonnal szabadságolták őket. Így az iskola, amelynek állománya századokba beosztva határőrségi tartalékként funkcionált, 23-án lényegében üresen állt.

A sorállomány helyzetéről készített saját statisztika ebben az évben nem mutat kedvező állapotokat:

- négy sorkatona fulladt vízbe szabadidejében fürdés közben. Egy tiszthelyettes vesztette el az életét árvízi mentéskor;
- három sorkatona és három tiszt lett öngyilkos;
- öt öngyilkossági kísérletről tudunk;
- 13 sorkatona szökött külföldre (akiknek a nevét megőrizték a dokumentumok), külföldre szökött három tiszt, két felderítő beosztású és egy őrsparancsnok helyettes (1955. július 1-től december 31-ig 12 fő sorkatona szökött ki);
- egyéb balesetben meghalt 2 határőr és egy hadnagy, súlyosan megsérült két határőr;
- 16 fegyveres balesetről maradt fenn okmány. Közülük 6 volt halálos és több súlyos.

A 13 sorkatona külföldre szökésén (akkori fogalmazással hazaárulásán) kívül nyilvánvalóan több eseménynek is kellett történni. A levéltárban található egy országos parancsnoki levél, amelyet a győri kerületparancsnoknak küldtek. Ebben Valencsák János ezredes egy fegyveres sérülés kivizsgálási módját kifogásolja, és felveti, nincs megfelelő rend a kerületnél. Ezt a megállapítását meglepő indokkal támasztja alá: „Zengő Lajos volt áv. hőr. a fegyverraktárt feltörve fegyvereket tudott kivinni az őrszeme láttára, s utána több társával hazaárulást követett el Ausztriába.”¹⁸ Az eseménynek más nyoma az okmányok között nincs, pedig egész biztosan vastag dosszié születhetett a kivizsgálás folyamán. Érdekes lenne tudni, mit takar a „több társával” kifejezés, és miként tudott a határőr Győrből a szállító századtól fegyveresen kijutni Ausztriába. A határőrség minden évben készített összegzést az előző év fegyelmi helyzetéről. Az 1956-os évről ilyen statisztika nem áll a rendelkezésünkre, nyilvánvalóan az év utolsó két hónap rendkívüli eseményei ennek elkészítését nem tették lehetővé. Rendelkezésünkre áll ellenben egy akkor alkalmazott parancsfajta,¹⁹

17 „A határőrség parancsnokának 087. számú parancsa.” 1956. 09. 28. MNL HOP XIX-B-10 1956. év 1. sz. doboz I/1. tárgykör 1. folyószám.

18 „Országos parancsnoki levél” 1956. 07. 11. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 10. sz. doboz III/3-4. tárgykör 117. folyószám.

19 „Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokának ... számú parancsa a tiszthelyettesi és legénységi személyi állományra vonatkozóan” MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 1. sz. doboz I/2. tárgykör 2. folyószám.

amelyben a sorállomány tagjaival szemben hozott bírósági ítéleteket hirdették ki. Az 1–6. számú parancsok közül hiányzik az 5. okmány, így nincs teljes áttekintésünk. Az időben utolsó 6. számú kiadási dátuma 1956. június 22. Az évben összesen 51 bírósági ítélet található sorkatonával szemben, a cselekmények részben még 1955-ben történhettek, az eljárás nyúlhatott át a következő évre. Figyelemre méltó, 29 ítélet egy évnél rövidebb, 22 ítélet egy év vagy hosszabb büntetést tartalmaz. 4 fő 5-5 év, 1 fő 4 év börtönbüntetésben részesült „hazaárulás előkészülete bűncselekmény”, 1 fő 4 év büntetést „hazaárulás ügyében feljelentési kötelezettség elmulasztása bűncselekmény” miatt.

Ezek az adatok mindenesetre óvatosságra inthetnek minket a határőrség fegyelmi helyzetének megítélésével kapcsolatban.

A határőrség személyzeti munkája 1950-től rendkívül rapszodikus volt. Különösen vonatkozik ez a vezetői állomány kinevezésére. 1950–1958 között öt országos parancsnok váltotta egymást. 1956-ban Valencsák János ezredes az első számú beosztás betöltője júliusig, aki később a karhatalom országos parancsnoka lett.²⁰ Őt követte Szalva János²¹ ezredes országos parancsnok. Az évben háromszor volt váltás az országos törzsfőnöki (törzsparancsnoki) munkakörben, utoljára szeptemberben, új lett a törzsfőnök helyettese (szintén szeptemberben) és az országos parancsnok helyettese (volt ilyen beosztás, augusztusban). Váltások voltak több osztályvezetői munkakörben a parancsnokságon. Középvezetői szinten 11 kerületparancsnok dolgozott. A szombathelyi kerületet ekkor alapították (március 15.), oda a nagykanizsai parancsnokot helyezték át. Nagykanizsára az országos parancsnokságról egy osztályvezető lett kinevezve, aki október 31-én kimenekült Jugoszláviába a családjával. Ő novemberben visszatért Magyarországra, de a határőrségtől leszerelték. A pécsi, a csornai és a győri kerület parancsnokát 1956. márciusban, a zalaegerszegit és az orosházi januárban helyezték a beosztásukba. Még a nyírbátori parancsnok is 1955 júliusában került a helyére. Lényegében a meghatározó beosztásokban jelentős személyi változások voltak, és az új vezetők kevés helyismerettel, tapasztalattal rendelkeztek.

A határőrség esetében a létszámcsökkentés-felfejlesztés-létszámcsökkentés hullámvasútja zajlott 1950-től. Az 1956-os év első feléve még a fegyveres szervek le szervezésének időszakába esett. Januárban 52 fő tiszt távozott (három nap alatt) leépítés címén egyetlen parancsban.²² Mivel a határőrségnél korábban megszüntették a hivatásos tiszthelyettesi állományt, ekkor a létszámcsökkentést a szerződéses tiszthelyettesekre terjesztették ki, akiket röviddel ezelőtt toboroztak. Egy parancssal²³ a tovább szolgáló állományból létszámcsökkentés címén 44 főt, nyugállományba helyezéssel

20 NEB. A Belügyminisztérium vezető tisztségviselői. <https://neb.hu/asset/phpAFRT.pdf>

21 Szalva János 1950 decemberétől szolgált a határőrségnél. 1953. júliustól törzsfőnök, 1956. augusztus 1-től országos parancsnok 1957 júniusáig, amikor ismételten törzsfőnök lett (akkori elnevezéssel törzsparancsnok). 1958 májusától a zalaegerszegi, azt követően a csornai határőr kerület parancsnoka. 1963 júliusától a Belügyminisztériumban dolgozott.

22 „Névjegyzék az 1956 október 23.-a előtt leszerelt tisztokról.” 1958. 10. 18. MNL OL HOP XIX-B-10 1958. év 11. sz. doboz II/1-9. tárgykör 17. folyószám.

23 „20. sz. Tiszthelyettesi és legénységi parancs.” 1956. 01. 31. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 1. sz. doboz I/2. tárgykör 2. folyószám.

2 főt, fegyelmi úton 6 főt szereltek le. 1956. augusztusban 847 továbbszolgáló beosztás szerepelt a szervezetnél, de nem volt valamennyi feltöltve.

A határőrség parancsnokának az 1956-os év második félév tennivalóira vonatkozó elképzeléseit, egy a Belügyminisztériumba felterjesztett jelentése tartalmazza.²⁴ Nyolc pontban sorolja fel a feladatokat. Belbiztonsági kérdések egyáltalán nincsenek közöttük:

- 1) a határőrség szervezetének átalakítása, törzsek létszámának csökkentése;
- 2) áttérés a 2 év 3 hónapos katonai szolgálatra, az 1953-ban bevonultak leszerelése;
- 3) a katonai-politikai kiképzés módosítása;
- 4) őszi felügyeleti szemlék levezetése;
- 5) a műszaki zár felszedése az MDP politikai bizottság határozata alapján;
- 6) a Szovjetunióból érkező rejtett technika bevezetése a határőrizetbe;
- 7) előkészíteni a szomszédos országokkal (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, Ausztria) kötendő határszerződés anyagait;
- 8) a fegyelmi helyzet elemzése, szükséges intézkedések kiadása.

Katonai jellegű tevékenység tervezésére egyetlen anyag utal az évben. Az intézkedést a négy nyugati határon található határőr kerület kapta. A honvédség kijelölt ezredeivel kell megszervezniük a tevékenységet határprovokáció, azaz kisebb külső erők betörése esetére.²⁵

Ugyanígy tanulságos a fennmaradt megyei szintű együttműködési terv a karhatalommal.²⁶ Kizárólag befelé irányuló határsértés esetére, irányonként a karhatalom tevékenységét, járőrei, zárásának elhelyezkedésének módját tárgyalja. Nincs szó tényleges karhatalmi tevékenységről vagy a határőrség erői ilyenben történő részvételéről.

Az év második félévére egyik kiemelt feladata az úgynevezett őszi felügyeleti szemlék végrehajtása. Ezt minden évben megtartották, nagyobb bizottságok ellenőrizték a kerületeket átfogó módon, több szakterületen. Az ellenőrzési tervek és intézkedések már vastagságukkal, oldalszámukkal is egy pótcselekvés benyomását keltik. A helyszíni vizsgálatok szeptemberben és októberben zajlottak, láthatóan kitöltve az országos vezetéket.

Az októberi történéseket időben legközelebb megelőző esemény a magyar-szovjet határőr küldöttségek értekezlete volt október 17–20. között a Szovjetunióban, Munkácson. A levéltárban megtalálható az ülés jegyzőkönyve²⁷ 19-i dátummal. A téma a határrend helyzete, a híradás biztosítása az államhatár mentén, együttműködés a két határőrség között és a kishatárforgalom. A magyar delegációt Gábris Mihály, a belügyminiszter első helyettese vezette, akihez a határőrség munkakörileg

24 „Tárgy: A Határőrség alapvető feladatai 1956. második félévében.” 1956. 06. 25. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5-13. tárgykör 74. folyószám.

25 „Tárgy: Intézkedés a Honvédség és a Határőrség együttműködésének megszervezésére határprovokáció elhárítása esetén.” 1956. 04. 21. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5-13. tárgykör 81. folyószám.

26 „4. Hő. ker. Pság. és a Vas megyei Főosztály Karhatalmi együttműködési terve” 1956. 03. 16. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5-13. tárgykör 82. folyószám.

27 „Jegyzőkönyv.” 1956. 10. 19. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 17. sz. doboz VI/1-7. tárgykör 22. folyószám.

tartozott. A határőrség teljes csúcsvezetése megjelent, parancsnok, politikai csoportfőnök, a szolgálati és a híradó osztály vezetője, a határforgalmi alosztály vezetője, a nyírbátori kerület parancsnoka. A megbeszélésen részt vett Kozicsev M. I. ezredes, a magyar határőrség parancsnokának szovjet tanácsadója (ilyen is volt a rendszerben), érdekes megfogalmazással, mint a magyar delegáció meghívott tagja. A szovjet küldöttséget „Donszkov Sz. I. vezérőrnagy a SZU. BM. Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokának helyettese”²⁸ és hét fő különböző határőr beosztást betöltő tiszt képezte. A teljes jegyzőkönyv a legnagyobb nyugalmat, kiegyensúlyozottságot, békés hangulatot tükrözi.

Zárógondolatok

Az 1956. évi határőrségi levéltári anyagok vizsgálatából kitűnik, hogy sem a határőrség vezetésének, sem pedig a Belügyminisztériumnak a később bekövetkezett társadalmi robbanással kapcsolatban nem voltak megelőző információi. Ilyen eseményt lényegében nem tudtak elképzelni, ezért megelőző rendszabályokat nem is fogantatosítottak. Mindez annak ellenére, hogy megfelelő számú elhárító, felderítő és politikai szervekkel rendelkeztek, lényegében korlátlanul gyűjthettek adatokat a lakosság körében és részben külföldön is. A határőrséget teljes mértékben lekötötték az ezen évben a kormány által kezdeményezett könnyítések – nyomsáv, műszaki zár, déli határővezet felszámolása, katonai szolgálat idejének csökkentése, külföldre utazás szabályainak enyhítése –, melyekkel szemben az országos vezetés meglehetősen konzervatív hozzáállást tanúsított. A parancsok, értekezletek hangneméből kitűnik, a szakmai munka akadályozását látták a változásokban, az „ellenség behatolásától” óvták a tiszti állományt. Mindezeknek megfelelően a szervezet nem tudta eredményesen akadályozni a növekvő számú határsértéseket, a zajló folyamatok okaira nem született helytálló válasz. A Belügyminisztérium túlzó elvárásai és beavatkozása egészen apró határőrizeti, szakmai részletekbe, csak tovább rontották a viszonyokat.

A személyi állomány jelentős szolgálati leterheltséggel küszködött. A munka és elhelyezési viszonyok sok esetben rendezetlenek voltak. Magas lett a balesetek száma, kifogásolható az általános fegyelmi helyzet és a képzettség színvonala.

A helyzet javítása érdekében 1956 első negyedévében pártvezetőség-választások voltak, az őröket párttagokkal erősítették meg. Az intézkedés tükrözi az úgynevezett pártpolitikai munka hatékonyságának, eredményességének túlértékelését.

Folytatódott a személyzeti munka azon korábbi tendenciája, hogy nagy számban váltották a meghatározó vezetői munkaköröket betöltő személyeket, előidézve egy olyan helyzetet, amikor tapasztalatlan tisztek számukra ismeretlen közegben voltak kénytelenek dolgozni. A tiszti állomány létszámának újabb csökkentése és jelentős szervezeti elemek megszüntetése további bizonytalanságot indukált.

Szembetűnő, hogy az év írásos anyagai között lényegében nincs olyan, amely a lakosság körében folytatandó propagandamunkával, kommunikációs feladatokkal foglalkozna. A szervezetben sem létezett ilyen jellegű kikülönített egység. Bár az

²⁸ Uo.

évben több olyan intézkedés is született – nyomsv, műszaki zár, déli határhozet felszámolása, katonai szolgálat idejének csökkentése, külföldre utazás könnyítése –, amelyeket pozitívan lehetett volna interpretálni a lakosság körében, mindezeknek nyoma sincs még szándék szintjén sem. Természetesen a határőrség vezetése érezte, hogy fokozottabb lakossági támogatásra lenne szüksége. Ez önkéntes határőrcsoportok szervezésére irányuló törekvésként valósult meg. Felterjesztették a javaslatot a Belügyminisztériumba, mellé csatolva a Minisztertanácsnak benyújtandó előterjesztést.²⁹ A lakosságot próbálták aktivizálni járási szervek: a járási DISZ bizottság, a járási párt végrehajtó bizottság segítségével.

A határőrségre a teljesen centralizált vezetés volt a jellemző, amely a Belügyminisztériumból indult ki. Nem volt szokás, és lényegében nem várták el az alulról kiinduló kezdeményezéseket. Egyetlen anyagban sincs szó arról, hogy Rákosi Mátyás, a volt első titkár nem tartózkodik az országban, és hogy neki miért kellett mennie, és az ország politikai vezetése, valójában valamennyi szervezet a megújulás útjára lépett. Hiszen nem is lépett arra. Az 1956-os évben nincs szó arról, hogy ez a szervezet már nem az ÁVH, hanem egy új felfogású, a BM alárendeltségében működő kötelék. Éppen ellenkezőleg, viselik az ÁVH korábban kiadott jelvényeit és az „államvédelmi határőr” megnevezést, mint rendfokozatot, fenntartva a korábbi működési szellemet. Mindezek következtében ez a nagy létszámú rendvédelmi szervezet, amely a centralizáció szellemében működött, a későbbiekben felső irányítás hiányában napokon belül, példátlan módon összeomlott. Ez a következő időszak története.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baráth Magdolna 2010. Az államvédelem az egységes Belügyminisztériumban. *Betekintő*, 2010/3. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/teljes_szamok/2010_3.pdf
- Deák József 2015a. A Belügyi Szemle és az ideológiai háború a helsinki konferenciáig 1953–1975. In Bencsik Péter, Boda József, Deák József, et. all. (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Gáspár László 65. születésnapja tiszteletére*. 23–40. Budapest: Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság.
- Deák József 2015b. The Psychological Struggle between East and West as Reflected in the Interior Review up to the European Safety and Cooperation Conference (1953–1975). *Prague Papers on the History of International Relations*, Prague, Charles University. Vol 11. Issue 1. 102–113.
- NEB. A Belügyminisztérium vezető tiszttségviselői. <https://neb.hu/asset/phpAFRT.pdf>
- Sallai János 2009. Határőrizet, fegyverhasználat 1956 előestéjén. In Bartha Elek, Keményfi Róbert, Marinka Melinda (szerk.): *1956 A néphagyományban*. 310–315. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- Sallai János 2010. A magyar vasfüggöny története. *Magyar Rendészet*, IX (1–2): 120–128.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- „Szombathelyen 1956. 09. 07.-én megtartott beszámoló.” 1956. 09. 26. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 6. sz. doboz I/4. tárgykör 68. folyószám
- „Beszámoló az 1956. évi július 18.-i parancsnoki értekezlethez.” MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 6. sz. doboz I/4. tárgykör 62. folyószám

²⁹ „Tárgy: Javaslát önkéntes határőr csoportok szervezésére.” 1956. 04. 24. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5-13. tárgykör 105. folyószám.

- „Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokának 02. sz. Parancsa.” 1956. 01. 18. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 1. sz. doboz I/1., 2. tárgykör 1. folyószám
- „Jelentés a Határőrség helyzetéről.” MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 6. sz. doboz I/4. tárgykör 70. folyószám
- „Tárgy: Határőrzet megszüntetése a magyar-jugoszláv államhatáron.” MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 17. sz. doboz VI/1–7. tárgykör 106. folyószám
- „Tárgy: Intézkedés a nyomsáv megszüntetésére.” 1956. 09. 26. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 17. sz. doboz VI/1–7. tárgykör 113. folyószám
- „Tárgy: Imremajor-i razzia leírása.” 1956. 06. 21. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 11. sz. doboz IV/1–8. tárgykör 38. folyószám
- „Tárgy: A Határőrség alapvető feladatai 1956. második félévében.” 1956. 06. 25. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5–13. tárgykör 74. folyószám
- „A határőrség parancsnokának 087. számú parancsa.” 1956. 09. 28. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 1. sz. doboz I/1. tárgykör 1. folyószám
- „Országos parancsnoki levél” 1956. 07. 11. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 10. sz. doboz III/3–4. tárgykör 117. folyószám
- „Névjegyzék az 1956 október 23.-a előtt leszerelt tisztekről.” 1958. 10. 18. MNL OL HOP XIX-B-10 1958. év 11. sz. doboz II/1–9. tárgykör 17. folyószám
- „20. sz. Tiszthelyettesi és legénységi parancs.” 1956. 01. 31. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 1. sz. doboz I/2. tárgykör 2. folyószám
- „Tárgy: Tájékoztatás az 1956. első félévi hadműveleti helyzetről.” 1956. 08. 01. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5–13. tárgykör 75. folyószám
- „Tárgy: Intézkedés a Honvédség és a Határőrség együttműködésének megszervezésére határprovokáció elhárítása esetén.” 1956. 04. 21. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5–13. tárgykör 81. folyószám
- „Tárgy: Javaslat önkéntes határőr csoportok szervezésére.” 1956. 04. 24. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 7. sz. doboz I/5–13. tárgykör 105. folyószám
- „Jegyzőkönyv az I/1. zászlóalj átadásáról.” 1956. 03. 12. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 8. sz. doboz I/13–18. tárgykör 115. folyószám
- „Jegyzőkönyv” 1956. 09. 04. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 10. sz. doboz III/3–4. tárgykör 110. folyószám
- „Tárgy: A nyugati határszakasz jelenlegi helyzete.” 1956. 08. 22. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 12. sz. doboz IV/8. tárgykör 134. folyószám
- „Jegyzőkönyv a Magyar Népköztársaság BM. Határőrsége és a Szovjetunió BM. Határőrségének küldött-ségei között Munkácson /Szovjetunió/ 1956. évi október hó 17–20-ig tartott értekezletről, mely a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma, valamint a Szovjetunió Belügyminisztériuma és Külügyminisztériuma irányelveinek megfelelően lett megtartva.” 1956. 10. 19. MNL OL HOP XIX-B-10 1956. év 17. sz. doboz VI/1–7. tárgykör 22. folyószám